

Azərbaycan - Qaraqalpaq folklorunun müqayisəli tədqiqi

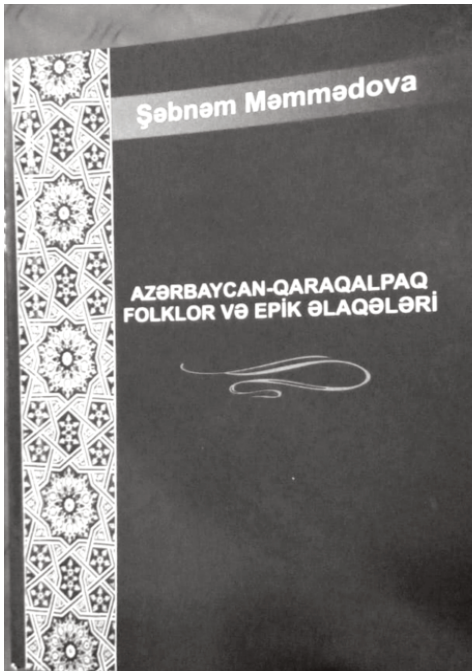
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Şəbnəm Nizami (Tağısoy) qızı Məmmədovanın "Azərbaycan - qaraqalpaq folklor və epik əlaqələri" ("Elm və təhsil", 2021) adlı monoqrafiyası işıq üzünə görüb. Elmi redaktoru professor Füzuli Bayat, rəyçiləri professor Səhər Orucova və dosent Qüdrət Umudov olan kitab Özbəkistan Respublikası Elmlər Akademiyasının Qaraqalpaq bölümü Humanitar Elmlər Elmi-Tədqiqat İnstitutunun direktoru, filologiya elmləri doktoru A.A.Alniyazov və həmin institutun alimləri İ.Xoşniyazov, A.Bekimbetov, P.Oteniyazovun dəyərli ön söz yazısı ilə açılır. Ardınca gələn professor Füzuli Bayatın "Türk xalqları folklorunun tarixi-müqayisəli mənzərəsi" adlı yazısından oxuyuruq:

"Müasir dövrdə az da olsa türklüyün oyandığı postsovet məkanında yaşayan türk xalqlarının milli-mənəvi ənənələrini, folklor nümunələrini, epik təfəkkür tərzini qarşılıqlı şəkildə öyrənmək üçün münbit zəmin yaranmışdır. Ayrı-ayrı kitab və məqalələrdə qaldırılan problemlər, öyrənilən müstəqil motiv və süjetlər məsələyə köklü və monoqrafik planda baxmağı tələb etdiyindən Şəbnəm Məmmədovanın "Azərbaycan - qaraqalpaq folklor və epik əlaqələri" adlı monoqrafiyası ortaya çıxmışdır. Azərbaycan-Anadolu türkləri, Azərbaycan-özbək, Azərbaycan-türkmən, Azərbaycan-qırğız, Azərbaycan-qazax, Azərbaycan-kırım-tatar, Azərbaycan-balkan türkləri, Azərbaycan-qaqauz və s. türk xalqlarının folklor nümunələri qarşılıqlı şəkildə öyrənilmişsə də, Azərbaycan - qaraqalpaq folklor münasibətləri bir-iki tərcüməni və məqaləni nəzərə almasaq, tədqiqatdan, xüsusən də monoqrafik araşdırmadan kənarda qalmışdır. (Eyni ilə Azərbaycan-Azərbaycan-yakut, Azərbaycan-çuvaş folklor əlaqələri də öyrənilməmişdir). Halbuki Azərbaycan türklərinin etnogenezində fəal iştirak etmiş qaraqalpaqlar (qarapapaqlar) istər məişət, istər özünüifadə forması olan söz yaradıcılığı baxımından bizə çox yaxındırlar. Araşdırmaçı Şəbnəm Məmmədova bu boşluğu doldurmaq üçün "Azərbaycan-qaraqalpaq folklor və epik əlaqələri" adlı kitabında qaraqalpaq folklorunun ayrı-ayrı janrlarını Azərbaycan folklorunun eyni adlı janrları ilə müqayisə etmiş, oxşar və fərqli cəhətlərin səbəblərini üzə çıxarmışdır".

Məhz bu dəyərli ön yazılardan sonra monoqrafiyanın yazılma prinsipinə uyğun olaraq müəllif özü giriş səhifəsində ön söz yazıb, tədqiqatın aktualıq dərəcəsi ilə bağlı mühüm qeydlərini vermişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında, folklorşünaslığında, demək olar ki, ilk fundamental araşdırma olduğuna görə, Şəbnəm Nizami qızı təbii olaraq ilk fəslə "Azərbaycan və qaraqalpaq türklərinin etnogenetik tarixi" adı altında təqdim edib və burada tarixin müxtəlif dövrlərinə nəzər yetirib. Bu məqsədlə ayrı-ayrı tarixi mənbələrə üz tutan tədqiqatçı göstərir ki, "Qaraqalpaq və qarapapaq adı mənbələrdə tez-tez anıldığından bu məsələ üzərində bir qədər ətraflı dayanmağa ehtiyac duyulur. Tarixi fakt və materiallarla ətraflı tanışlıqdan sonra Azərbaycan türkləri ilə qaraqalpaqların oxşar və tarixi yaxınlığı üzərində ətraflı dayanmağı zəruri hesab edirik. Mənbələrdə Axıska, Kars, Rəvan və Gəncə bölgələrindəki yerli türklər Gürcüstanda iki qrupdan ibarət kimi nəzərdən keçirilir və bu əraziyə əsasən Tərəkəmə-Gürcüstanından (yaxud Avropa səyyahları adlandırdığı kimi Türk-Gürcüstanı) gəlmişlər ki, bura Sol Gürcüstan və Əsil Gürcüstan adlandırılmışdır. Bu məlumatlara XVIII əsr coğrafiyaçıları, tarixçiləri, səyyahları Katib Çələbi və Övliya Çələbinin də əsərlərində rast gəlinir. Bu günümüzə belə Tiflisdən üzün Qazağa tərəf Borçalı, yaxud Tərəkəmə Gürcüstanı deyilir ki, onlar bu gün də qonuculuq və maldarlıqla məşğul olmaqla, burada qarapapaq tərəkəmələri kimi tanındıqları kifayət qədər məlumdur. Borçalı Qazax (Qazaxlı) adı ilə onlar iki qola ayrılmaqla, qıpçaq-kuman xəzər qövmündən olan bu insanlar atlı-köçəri həyatı yaşamaqla, həm də əkinçiliklə məşğul olmuşlar.

Bu qövm Şimali Qafqazdan Borçalı-Qazax çayları bölgəsinə gəldikdən sonra adları bu çaylara verilmişdir. Qarapapaqlar 1064-cü ildə Səlcuqlu Alp-Arslanın hücumunda olmaqla birlikdə islamı qəbul etmiş yaylaqçı-qışlaqçı həyatı yaşamaqla, onlar Türkiyədəki qaraqalpaq-qazax dilində ünsiyyətdə olmaları ilə diqqət çəkmiş (172,2), bu ərazilərdə məskunlaşmış türk tayfalarından, onların özünəməxsus xüsusiyyətlərindən Herodot, Xorenatsi, Marquart, Süryani Bardsan, İbn Xordadbeh, D.M.Dunlop, N.Kurat, Z.V.Toğan, N.Kurat, Artamonov və başqaları bəhs etmişlər. Türkiyəli alim Fəxrəddin Kırzioğlu onların əksəriyyətinin adı çəkilmiş tayfalarla bağlılığı haqqında fikirlər irəli sürür. Kür boyunda yerləşmiş Kuman (hun) adlı tayfanın böyük bir torpaqda Qazax şəhərində qaldığını da buradan öyrənə bilərik. Burada Kas-Porbis, Qazax və Kumanlar anılır. Bu da söylənilir ki, xəzərlərin axınını saxlamaq məqsədi ilə Xəlifə Nişanın Ərməniyyə valisi təyin etdiyi Ümyyəli Mərvan Bərdivdən qırx və Tiflisdən iyirmi fersah uzaqlıqda olan və bugünkü Qazax çayının Kürə qarışdığı yerə yaxın Qazax şəhərinin adı keçir. Mərvan 737-ci ildə 150 minlik ordusunu Qazaxda toplayaraq onları buraya

dan iki qola ayırıb Dəmirqayı-Dərbənd və Dəryal keçidlərindən asıb, Xəzəristanı keçərək, İtil ırmığına getmişlər (172,6).

Fəxrəddin Kırzioğlu "Qarapapaqlar" (172) kitabının ayrıca bir paragrafını "Əski qaraböklülər ilə bugünkü qaraqalpaqlar" (172, 18-19) adlandırır və bu barədə qazanlı professor Rəşid Rəhmətli Aratın 1953-cü ildə "İslam Ansiklopedisi"ndə çıxan (c. VI, s. 284-288) "Qaraqalpaqlar" məqaləsində yetərli bilgilər verdiyini söyləməklə kiçik əlavələrlə öz fikirlərini də ortaya qoyur.

F.Kırzioğlu qeyd edir ki, qonşu və eyni uruqdan olan qazax türklərinin qızıl-börük (börk) və qonğur-börük oymaqlarının adları kimi, əvvəllərdən üzün bəri qaraqauzu dərindən qalpaq geydiklərindən bunları da qaraqalpaq kimi tanımışlar. Yüzliliklərdən bəri sırf qarayunlu iki-üç günlük ikən dərindən qalpaq və kürk düzəltmək üçün quzu kəsen qaraqalpaqların ən çox İtil ağzındaki Astarxan şəhərindən dünya bazarlarına satıldığı üçün ruslar buranı "Astarxan" kimi tanımışlar" (s.42-44).

Şəbnəm xanım tarixi müstəvidə qaraqalpaqların etnogenezi və s. kimi məsələlərdən bəhs açmaqla yanaşı, onların dili məsələsinə də toxunur: "Qaraqalpaq dilinin ilk tədqiqatçılarından biri olan N.A. Baskakov bu dili qıpçaq dil qrupuna aid etmişdir. Bu dil F.Bozqurdun söylədiyi kimi qazax və noğay dilinə daha yaxındır. N.A.Baskakov haqlı olaraq göstərir ki, bu üç dil xüsusi qıpçaq-noğay yarımqrupunu təşkil edir və onun Böyük Noğay Ordası tərkibində formalaşdığını göstərir. Digər tərəfdən, böyük tədqiqatçı eyni zamanda bu dildə Orta Asiyanın irandilli əhalisinin və xüsusən Xarəzm dilinin elementlərinin yer aldığını da söyləyir (187)".

Beləcə, 1-ci fəsildə qaraqalpaqların kimliyi ilə bağlı müfəssəl bilgiləri verdikdən sonra "Azərbaycan və qaraqalpaq poetik nümunələrinin müqayisəli - tipoloji səciyyəsi" adlı 2-ci fəslə keçid alır. Fəslin ilk yarım bölməsini "Azərbaycan və qaraqalpaq məişət və mərasim nəğmələri özəllikləri" adı altında gözdən keçirən müəllif təqdirəlayiq haldır ki, burada misal gətirdiyi qaraqalpaq nəğmələrinin orijinalını da təqdim edir ki, bu da təhlilin əyanliliyini artırır. O da maraqlıdır ki, nəğmələri şərh edərkən qaraqalpaqların etnopsixoloji əhval-ruhiyyəsinə əks etdirən məqamları da xüsusi vurğulayır:

"Qaraqalpaq məişət mərasimlərində "heyjar" olduqca yaxın nümunələrdən biri də "sinsu"dur. Bu mərasimdə qız əra getdiyi zaman həddən çox ağlayır. Bunu qaraqalpaqlar "sinsu" (ağlama) adlandırırlar. Qaraqalpaqlarda (həm də eyni zamanda digər türklərdə - Azərbaycan, Anadolu, qaqauz və b.) qızın evdən gəlin köçərkən göz yaş tökməməsi ayıb hesab edilirdi. Qızı aparmağa gələnlər ona ağlayıb qurtarmağa imkan verdikdən sonra, qız başına gələnləri "koşuk"un nəğmənin köməyi ilə dilə gətirmiş. "Sinsu" qızın yalqızlığı və tənhalığı ilə dördləri bəyan edən bir xalq mərasimi janrıdır. "Heyjar" isə daha geniş çevrəni əhatə edir. "Sinsu" əsasən qızın cəmiyyətdən, mühitdən narazılığını əks etdirir. Eyni zamanda "Sinsu"da qızın ata-anasından narazılığı da başlıca mövzudur" (s.54).

Burada "qızın evdən gəlin köçərkən göz yaş tökməməsinin ayıb hesab edilməsi" sırf milli-etnik düşüncəni əks etdirir. Çünki bu, həm də örgənlik yaşına çatmış qızın utancaqlıqdan doğan abır-həyasını ifadə edən əlamətdir, valideyn qarşısında, qohum-əqrəba, dost-tanış içində utanıb qızarmağın və bundan dolayı ağlmasının təcəssümüdür.

Kitabda diqqətimi çəkən bir məqama da toxunmaq istərdim: "Digər türk xalqlarının sıfahi yaradıcılığı üçün xarakterik olan nümunələr sırasında qaraqalpaq janrları arasında təfəkkür dərinliyinin ifadəçisi kimi çıxış edən "juap" ("cavab", atışma) indiyə qədər də geniş istifadə olunmaqdadır. Belə sual-cavab sözlü dialoq şəklində yarışma formasında cigitlərlə qızlar arasında poetik gecələrdə, disputlarda qarşılıqlı, maraqlı və şən oynaq bir mühitdə onların bir-birinə herbə-zorba, atışması şəklində baş verir. Əksər hallarda belə yarışmaların qalibi qadınlar və qızlar olurdu. "Cavab" janrında yarışanları Qaraqalpaqstanda "lakki", yaxud "juabi" adlandırırlar ki, onların ən tanınmış nümayəndəsi sırasında müdrik söz ustası yarıməfsanəvi Ömirbəy - lakkının adı məşhurdur" (s.60). Sual-cavab şəklində qurulun bu nəğmələrin "juap", yaxud "laqqı" adlanmasının "juap" -yəni cavab demək olduğunu çox doğru olaraq göstərən müəllif bunu sual-cavab şəklində olması ilə əlaqələndirir. O ki, qaldı burdakı "laqqı" ("lakki") ifadəsinə, xatırladım ki, biz azərbaycanlılarda "deyib-gülmək", "şənlənmək" mənasında öylənənlərə "laqqırtı" ("lakkırtı") vurmaq deyirlər. Buradan "laqqırtı" sözünün kökündə məhz "laqqı" nəğməsinin adının dayandığı üzə çıxır. "Lakkırtı vurmaq" - mahiyyətcə "lakki söyləmək", yəni kiminləsə danışmaq, deyib-gülmək əsasında mümkün olur, yəni təkbəşinə "laqqırtı vurmaq" - deyib-gülmək, öylənmək olmaz. Bu da prinsipcə etnik kökü eyni olan xalqların eyni dilə malik olduqlarına bir işarədir. Şəbnəm Nizami-Tağısoy qızı Məmmədova mahnılardan danışarkən onları bir nəzəriyyəçi kimi aşağıdakı şəkildə qruplaşdırır: "Eyni zamanda qeyd edilməlidir ki, xalq nəğmələri stabil formaya malik deyil. Bəlkə də hər nəğmənin öz poetik sistemini müəyyənləşdirmək olar. Bu nəğmələr həm Azərbaycan, həm qaraqalpaq türklərində həm musiqi alətinin köməyi, həm də onun köməyi olmadan melodiya yaradır. Hər iki xalqın mahnılarını üç əsas qrupda təsnif etmək olar: məhəbbət lirikası, ictimai ruhlu lirika və ailə-məişət lirikası. Onların sırasında məhəbbət motivli mahnılar daha böyük üstünlük təşkil edir. Bunlara "Aman nənə", "Ay lolo", "Alça

gül açdı", "Bənövşə", "Üç gül", "Qubanın ağ alması", "Gül açdı", "Süsən sünbül"; təbiəti vəsf edən "Bizim vətən qızları", "Şirvanın yolları", "Şuşanın dağları", "Uca dağlar"; quşlara və heyvanlara həsr olunan "Sarı bülbül", "Sona bülbüllər", "Ay Laçın", "Üçtelli durna", "Yaşılbaş sona", "Bir cüt sona", "Bülbül", "Ay bülbül", "Durnam", "Bülbüllər oxur", "Aman təklik əlindən", "Sular sonası", "Ahu kimi", "Ay dəli ceyran", "Ceyran balası" və s. gənc sevən ürəklərin şən-oynaq, bəzən isə kədər və nostalji hiss və duyğular yaradan məqamlar bəzəkli boyalarla əksini tapır" (s.77).

Bu minvalla tədqiqatçı Azərbaycan və qaraqalpaqların folklor yaradıcılığında nəğmə və mahnıların bəhəm meydan tamaşaları və lətifələr üzərində də maraqlı oxşar və fərqli tərəflər axtarıb tapır, əyani nümunələr fonunda fikirlərini isbatə yetirir. Qaraqalpaqların lətifə qəhrəmanı Ömirbəylə Azərbaycanın lətifə qəhrəmanları (Molla Nəsrəddin, Bəhlül Danəndə və b.) arasında paralellər aparır, təhlillər verir. "Qaraqalpaqstanda Ömirbəyi "lakki" (yəni "lağlağçı") adlandırırlar" deyən Şəbnəm Məmmədova yazır: "Yeri gəlmişən, bildirək ki, satira və yumor, həcvedici elementlər nöinki lətifələr, həm də qaraqalpaq folklorunun digər janrları üçün xarakterikdir. Lətifələr nöinki qısa tamamlanmış süjetli epizodlardır, həm də sual-cavab şəklində olan bu tipli dəlicə zarafatlar (reprezilər) sözün nə qədər canlı və həyatı olduğundan xəbər verir. Yeri gəlmişən qeyd edək ki, Ömirbəyin adının birinci hissəsi "Ömir" "həyat" deməkdir. Elə buna görə də Ömirbəyin lətifələri həyatiliyi və ibrətamizliyi ilə seçilməkdədir. Təəssüf ki, Ömirbəyin olduqca maraqlı lətifələri digər dillərə tərcümə olunsa da, bu günə qədər Azərbaycan dilinə tərcümə olunmamışdır. Bununla belə B.Privalovun topladığı örnəklər diqqəti yetərincə cəlb etməkdədir (148). İndi isə fikirlərimizi Molla Nəsrəddin lətifələri müstəvisində davam etdirək. Molla Nəsrəddin lətifələrində keçmişlə indi və gələcək arasında ciddi zaman əlaqələri mövcuddur. Molla Nəsrəddində gülüş obyektini olan personaj eybəcərlik hiperbolası yaradır. Burada kələkbazlıq, biclik, nandanlıq, cəhəlet, xəsislik, lovgalıq, eyni zamanda sadəlik, avamlıq və s. nə varsa, hamısı gülüşə səbəb olur.

Bununla belə, xalq yaradıcılığının mühüm janrını təşkil edən lətifələrin toplanması, yazıya alınması, nəşri və tədqiqi də mühüm məsələdir və Zaqafqaziya, Azərbaycan, Orta Asiya və Qaraqalpaqstanda onlarla bağlı aparılan işlərə XIX əsrin ikinci yarısından sonra başlanmışdır" (s.91). Göründüyü kimi, müəllif burada "lakki" sözünü lağlağçı ifadəsi ilə əlaqələndirir ki, bu da mənim yuxarıda izah verdiyim fikrə bir daha aydınlıq gətirir. Yəni "laqqırtı vurmaq" elə həm də lağlağı ilə gün keçirmək, öylənmək, deyib-gülmək və s. mənalı öz mənə dairəsinə alır.

"Azərbaycan və qaraqalpaq dastanları" adlı 3-cü fəsildə də Şəbnəm xanım tədqiqatçılıq üslubuna sadiq qalır, dastançılıq ənənəsi, eləcə də nağıl yaradıcılığı ilə bağlı hər iki xalqın folklor irsini müqayisə edib, dəyərli fikirlər nümayiş etdirir.

Monoqrafiyanın axırında əlavə şəkildə "Qırxqız dastanının səciyyəvi xüsusiyyətlərinə müxtəsər nəzər" adlı yazının yer alması Şəbnəm Məmmədovanın əslində bu istiqamətdə tədqiqatını davam etdirməsini işarələyir. Eyni zamanda "Qırx qız" dastanından az bir hissəni orijinalı ilə yanaşı tərcüməsini də təqdim edir ki, bu da, fikrimcə yaxın gələcəkdə bu yöndə yeni bir kitabı ilə bizi müjdələyəcəyindən xəbər verir.

Azərbaycan və qaraqalpaq folkloru və ədəbi əlaqələri istiqamətində apardığı tədqiqatlarında müəllifə uğurlar arzulayır və yeni-yeni əsərlərlə görüşümüzlə gəlməsini gözləyirik.

2022

Şakir ALBALIYEV,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent